

DISKUSE

RADISLAV HOŠEK

K OTÁZCE LIDOVOSTI V ANTICKÉ LITERATUŘE

Každé literární dílo, tedy i dílo starověkých autorů, vzniká za jistých společenských podmínek. Autor, stejně jako lidé ve společenské výrobě, vstupuje „do určitých, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů“¹ a ve své mysli odráží objektivní skutečnost epochy. Ve svém uměleckém díle dává pak ožít problémům společenského prostředí (tedy i tak zvaným problémem vlastního nitra) a vyslovuje je uměleckou formou. Je tedy literatura obecně „eine künstlerische Widerspiegelung der objektiven Wirklichkeit“.²

Otázka uměleckého zobrazení objektivní skutečnosti je předmětem zájmu estetických názorů myslitelů od nejstarších dob. Řeční filosofové snažili se tento problém vysvětlit již od doby Gorgiovy.³ Hleděli objasnit to, proč básníci líčí věci uměleckou formou odlišně od objektivní pravdy, zkrátka, proč básníci „lžou“. Na příklad scholiasta Pseudo-Platonova dialogu O spravedlivém praví,⁴ že aoidové vyhlávají mnohé věci tehdy, když je vykládají kvůli svému zisku a pro potěšení mysli, a uvádí pro svá slova výklad, jakousi vzdálenou nápodobu platonského mythu: „Vypravuje se, že kdysi básníci mluvili pravdu, avšak když později byly na závodech stanoveny ceny, začali si k recitaci vybírat vlastní výtvoř, aby tak těšice jimi mysli těch, kdož naslouchají, dosáhli odměn.“ Dnes se ovšem na tento problém díváme poněkud jinak.

Základním měřítkem, jímž literární dílo (a tedy i jeho autora) posuzujeme, je poměr literatury k lidské společnosti. Starověcí filosofové viděli tento vztah literatury (a umění vůbec) k lidem především v tom směru, jakým způsobem umění zobrazuje (nebo slovy Aristotelovými napodobuje) osoby, vystupující v literárním díle.⁵ „Předmětem napodobování jsou jednající osoby, jež jsou nutně buď řádné nebo špatné; neboť jenom těmito vlastnostmi se skoro vždy určují povahy, ježto lidé liší se od sebe špatností nebo dobrotí. Proto básníci napodobují buď lidi lepší než jsme my, nebo horší, anebo též takové, jako jsme my, jak to činí malíři.“ Tento vztah byl ovšem nejširší vztah k lidem vůbec, k člověku jako individuálnímu členu lidské společnosti. Později se předmarxistická estetika zabývala podrobněji vztahem literatury k lidu, když však mluvila o lidovosti literatury (nebo častěji o „lidové literatuře“), měla na mysli jen formu literárního díla: „Není sporu o tom, že literatura, která má čest sloužit četbou lidovou, je zpravidla nižším druhem umění, pokud lze vůbec o umění mluvit,“ napsal ve své vynikající studii Řecký román dobrodružný Jaroslav Ludvíkovský, opíraje se o Karla Čapka.⁶ Podobně píše i Jaroslav Průšek:⁷ „Ony literární výtvoř, které nositelé literární tradice nepokládají za literaturu, nazývám literaturou lidovou.“ K takovému hodnocení

docházela starší literární věda proto, že viděla ve společnosti libovolně vytvářená a odhalovaná schemata, na př. lid a intelektuály a pod.,⁸ a nepozorovala v něm třídní boj, vlastního nositele společenského vývoje. Marxistická estetika vidí v uměleckém díle „umělecké zobrazení objektivní skutečnosti“ a klade na ně podle tohoto měřítka své požadavky. Umělecké dílo tím, že objektivní skutečnost zobrazuje, pomáhá v třídní společnosti utlačovaným třídám v jejich boji proti vykořisťovatelům. Tomuto vztahu literatury (tedy uměleckého díla i autora) ke společnosti, této kvalitě literatury, říkáme lidovost.

Lidovost uměleckého díla není dosud v plném rozsahu náležitě osvětlena. K jednotnému pojetí nedošla ani konference, svolaná 26. a 27. února 1954 Ústavem pro českou literaturu, jež se zabývala lidovostí v české literatuře.⁹ Záleželo často i na tom, které literární období měl diskutující na mysli. Jan Mukařovský správně zdůraznil stanovisko, známé již z Timofejeva, že „není pro lidovost díla rozhodující, mluví-li o lidu nebo k lidu, ale to, pomáhá-li lidu v boji za spravedlnost“.¹⁰ Při studiu děl literatury moderní a literatury staré jsou různé podmínky pro chápání uměleckého díla a jeho lidovosti. Nová literatura přenáší tyto problémy do života vědomě, stará literatura naopak obráží životní problémy v literárním díle neuvědoměle. Proto také stará literatura nepůsobí vědomě na společnost v nejširším smyslu slova, nešlo-li o literární druh vysloveně tendenční. Tato okolnost dala také vzniknout t. zv. tendenční literatuře, kterýžto pojem se dnes rozšířil prakticky na celou oblast literatury. Pro tato tvrzení stačí snad uvést dnešní lyriku Šeípačevovu a postavit vedle ní dílo Sapfino a tendenční starou attickou komedii. Mají tedy moderní socialistická literatura a literatura stará dvě odlišné funkce, dva kvalitativně různé vztahy k třídnímu boji, a proto se docela ozval hlas, že je lépe ponechat pojem lidovost „pro novou literaturu, a místo o lidovosti literatury v době starší je mluvit o vztahu literatury k lidu“ (J. Hrabák).¹¹

Zdá se, že tento Hrabákovův návrh vystihuje podstatu věci. Nakolik se toto rozlišení v termínech ujme, ukáže však ještě praxe. Jedno je však jisté. Svým obsahem je lidovost v antické literatuře vztahem literatury k boji lidu za spravedlnost, avšak kvalitou se nepochybně liší od lidovosti literárních děl pozdějších společenských formací. Při četbě antické literatury zjišťujeme, že se v ní neodráží hlavní rozpor antické společnosti, totiž rozpor mezi pánem a otrokem. Pokud jsou zde někdy toho náznaky, jde spíše o mimovolní konstatování společenského jevu nežli o vědomé postižení podstaty věci. Znamená to snad, že je antická literatura nelidová či protilidová? Na tuto otázku můžeme odpovědět v tom smyslu, že se lidovost v antické literatuře projevuje. Antická literatura se však nezabývá hlavním rozporem antické společnosti, nýbrž odráží rozpory vedlejší, ty rozpory, které byly uvnitř vykořisťovatelské třídy, rozpory mezi jejími pokrokovými a reakčními skupinami. Tento postoj antické literatury vyplývá z vlastnického poměru svobodného k otrokovi. Stejně tak pohrdlivě vystupuje svobodný Řek či Říman vůči svobodným barbarům; vidí v nich lidi společensky nižší, a proto je zesměšňuje.¹² Antická literatura zobrazuje jen rozpory a problémy třídy vykořisťovatelské, ba leckdy jen jejich společenských špiček.¹³

To, že antická literatura řeší problémy svobodných, přivádí nás ke dvěma otázkám: především, v čem tkví lidovost antické literatury, a za druhé, jakou kulturu měly tak zvané nižší vrstvy a otroci? Nejdříve k první otázce: lidovost antické literatury je v jejím poměru k rozporům třídy svobodných,

třídy ekonomických vykořisťovatelů. Stojí-li umělec na straně nositelů pokroku z řad této třídy, je i jeho dílo pokrokové, a naopak, a to bez ohledu na umělcův třídní původ. V antice je toho názorným příkladem Petronius, moderní literatury uvádějí zvláště Puškina. Tak proti sobě stojí a vznikají díla lidová a protilidová. Pro lidovost díla není ovšem „rozhodující, mluví-li o lidu nebo k lidu, ale to, pomáhá-li lidu v boji za spravedlnost“.¹⁴ Toto široké měřítko lze uplatnit na mnoha dílech antické literatury. Tak Aristofanes dává svým Acharňanům bojovat za mír, což odpovídalo zájmům attického lidu v té době. Aristofanes odhalil válečné paliče, kteří stáli na straně aristokratů, a na hlavní podstatě dōvodil, že mír není pro jednoho, nýbrž že je věcí všech. Současně též ukázal, jaký má lid názor na takovou politiku obce, která je vedena v zájmu zámožných. Řešení těchto problémů nás přivádí ke dvěma dalším vlastnostem uměleckého díla, totiž k jeho tendenčnosti a uměleckému mistrovství. Pokrokovou tendenci má dílo tehdy, jde-li o dílo v našem smyslu lidové. Tato pokrokovost je však spojena i s jinými, obsahově širšími kategoriemi, než je lidovost ve vlastním smyslu slova. Takovou je nejen přímý boj lidu proti jeho ekonomickým vykořisťovatelům, nýbrž i proti všemu nepokrokovému a reakčnímu. Odráží se zejména v umělcově postoji k náboženství. To bylo součástí starověké ideologie a mělo tudíž širší společenský význam nežli dnes. Proto třeba toho antického umělce, který podává ve svém díle kritiku náboženství, ceniti mnohem více nežli podobného umělce v dobách pozdějších. Tak se nám i zde objevuje pokrokovost Aristofana, který ironicky ukázal na poměr tehdejšího městského státu k náboženství.¹⁵

Základním měřítkem pro posouzení literárního díla je jeho tendence k lidovosti, nikoliv jen estetický účinek: „dílo, které se lidu odcizí, přestává být uměleckým dílem, i kdyby jeho autor sebe víc usiloval o estetickou účinnost, stává se zbytečnou a škodlivou hrou, určenou nejvýš jen k tomu, aby člověka zdržovala na cestě za lepší budoucností.“ Tato poněkud ostře formulovaná slova Lukácsova¹⁶ se dají zčásti uplatnit i při hodnocení antické literatury. Některá její díla mají dnes svůj význam pro světovou kulturu spíše po stránce filologické, historické a pod., avšak nelze je považovat za literaturu ve vlastním smyslu slova. Probírají-li se ještě někdy v antických literaturách, děje se tak spíše proto, aby se ukázala šíře napsaného ve starověku, avšak k vlastním dějinám literatury nepatří (na příklad antická nauková literatura). Je „historický sebeklam, počítáme-li díla, jež mají historický (filologický, museální a pod.) význam pro literárního nebo uměleckého historika k živým tradicím literatury či umění“.¹⁷ Neplatí proto obecně tvrzení Mukařovského, že „umělecky nejdokonalejší díla byla vždy nejlidovější“.¹⁸ Takovým umělecky dokonalým dílem ze starověku jsou na př. Platonovy dialogy. A ty zajisté nejsou díla lidová. Naproti tomu můžeme hovořit o lidovém díle Aristofanově, v němž se s dokonalou formou spojuje i myšlenka stojící na straně lidu. Srovnejme na př. verše sboru v Acharňanech, v nichž je parodována přísaha:¹⁹

nepřijmu již nikdy více Válku ve svůj rodný dům,
nebude už u mne zpívat píseň velmi veselou . . .

Lidovost a protilidovost literárního díla stojí tedy v antagonistickém protikladu. Jde o kategorie, které jsou stálými kategoriemi literatury třídní společnosti, její stálou hnačí vývojovou silou, avšak jsou to kategorie historické, t. j. měnící se a vyvíjející se.²⁰ Zde ovšem nemůžeme ukázat celý problém, připomeneme aspoň, že je tomu tak i v antické literatuře, kde na př. Aristofanes zaujímá rozdílný postoj k lidu v Acharňanech a v Ptáčích.

Jednou ze zvláštností antické literatury ve vztahu k lidu je to, že ne všechna její díla pronikala mezi nejširší vrstvy, tedy mezi t. zv. lid. Avšak to nás nesmí při posuzování mýlit. Příčiny toho byly různé: neznalost psaní a čtení; vzácnost psacího materiálu; malé kulturní spojení s tehdejšími kulturními středisky; dvorské postavení básníků v jistých obdobích, na př. v době t. zv. tyranidy a za hellenismu, a pod. Naproti tomu měla daleko větší rozsah působnosti divadelní scéna a rétorika, které obě nahradily nejširším masám slovo psané slovem mluveným. Obdobná situace — zda v menší či větší míře, je těžko posoudit — byla i ve středověku a nakonec i v novověku. Stála-li „nevědomost a negramotnost pracujících lidí jako tragická nepřekonatelná překážka doby mezi lidem a pokrokovou kulturou“,²¹ není možno nekonstatovat, že pokroková literatura sloužila těmto lidem i bez jejich vědomí. I když neproniká literatura ve starověku k nejširším masám, zvláště ne k otrokům,²² přece jenom je lidová.²³

Došli jsme k závěru, že antická literatura měla své omezené rozšíření. Byla součástí kultury nejvyšších vrstev, které se svého stolu dávaly lidu to, co chtěly, které však braly od lidu více, než tušily. Avšak přesto, či právě proto je třeba klást otázku: byly též v antické společnosti dvě kultury, jako jsou za kapitalismu, kultura buržoasní a proletářská?²⁴ K tomuto dělení je třeba přisvědčit. Nepochybně i antika (a starověk vůbec) má své dvě kultury: jednu, z níž se nám v oblasti literatury zachovaly psané trosky, a druhou, lidovou, z níž se nám zachovaly ještě skrovnější zbytky v podobě písní, koled a pod. Je to ovšem ta kultura, kterou dnes zahrnujeme pod slovem lidové umění, lidová slovesnost. Dnešní socialistická literatura se obrací k lidu a k jeho tvorbě vědomě. I v minulosti se však autoři obraceli k lidové tvorbě vědomě a brali z ní lidové prvky k obohacení svého jazyka, k charakteristikám postav a pod. Zkrátka, učili se u lidu. Takovými tendencemi, které jsou vlastní literaturám všech období, se řídili též antičtí umělci: vždyt literární dílo, zaujímající kladný vztah k lidu, se více méně spojuje s folklorem v nejširším smyslu slova. A to se projevuje nejen na jeho obsahu, nýbrž i na jeho tvárných postupech, na jeho jazykové stránce, na zpracování jednotlivých detailů a pod.

Umělec, který se k lidu a k jeho názorům, odrážejícím se i v lidové tvorbě, přiblíží, osvojuje si též výrazové prostředky lidu. V literatuře je to jednak látka, jednak jazyk, které umělec přebírá od lidu. Užití lidového jazyka v literárním díle se projevuje jako jistý druh žargonu.²⁵ Není proto tím nejcenějším prvkem, který může umělec vytežit ze svého setkání s lidem pro tvorbu vlastní. Daleko větší (a po umělecké stránce i cennější) je obohacení výrazové zásoby slovy a obraty lidovými. Čím má umělec k lidu postoj kladnější, čím větší jsou jeho sympatie pro lid, tím také více se opírá o lidový jazyk. Nejde jen o výrazy, nýbrž o celou síť lidových představ, z níž si umělec vybírá obrazy, pohádkové a kouzelné náměty, jimiž si lid vysvětloval kosmogonii, zkrátka lidovou moudrost. Lidovým námětem je i zpracování příhod některého hrdiny, který z lidu nevyšel, avšak ve kterém lid viděl buď nositele hrdinství, bojovníka za právo anebo svého kmenového vůdce. Takové je ve středověké literatuře opěvování králů a rytířů, jež v antické literatuře nahrazují zvláště postavy mythologické, jako obránce vlasti Eteokles, chytrák Odysseus a j.

Z antické literatury je příkladem básníka, který ve svém díle využil všech pokladů lidové poesie, Aristofanes. Jeho jazyk je bohatý na lidové představy

a výrazy, což nám nakonec zachránilo Aristofana mnohem úpněji nežli jiná díla antické literatury. Byli to starověcí gramatikové, jež Aristofanův jazyk přitahoval, právě tak jako gramatiky moderní.²⁶ Lidové obraty a metafory, zvláštní smysl pro citová vyjádření, slovní hříčky, tvoření nových slov²⁷ charakterizuje Aristofanovy hry právě tak jako řada námětů z lidové poesie. Jen v Acharňanech se setkáváme s Dikaiopolidem, lidovým chytrákem, o kterém sbor zpívá píseň, upomínající na satirickou Konšelskou z Osvobozeného divadla.²⁸ Anebo postava Amfithea, lidového podivína, který donáší v lahvičkách mír jako živou vodu, či námět kouzelné Hadovy čepice, která činí neviditelným toho, kdo si ji dá na hlavu.²⁹

Zkoumání lidovosti literárního díla v jeho historické souvislosti je významnou složkou literárního rozboru i u díla antického. Přivádí nás k tomu, že poznáváme jak postoj jednotlivých umělců, tak — na protikladu lidovosti a nelidovosti, na jejich boji — též celou vývojovou tendenci literatury jistého národa a údobí. A to má význam pro společenost dnešní, neboť pomáhá určit, co patří pro nás do kulturního dědictví.

P o z n á m k y

- ¹ K. Marx, Předmluva ke Kritice politické ekonomie, Praha 1953, str. 6.
- ² G. Lukács, Beiträge zur Geschichte der Ästhetik, Berlin 1954, ve stati „Literatur und Kunst als Überbau“ (dále Luk.), str. 407.
- ³ Blíže o tom K. Svoboda, Vývoj antické estetiky, Praha 1926, str. 7.
- ⁴ P 374 A.
- ⁵ Aristoteles, Poiet 1448 A 1—4; č. překlad A. Kříže, str. 27.
- ⁶ Jar. Ludvíkovský, Řecký román dobrodružný, Praha 1925, str. 73.
- ⁷ Jar. Průšek, O čínském písemnictví a vzdělanosti, Praha 1935, str. 37.
- ⁸ Jar. Ludvíkovský, l. c.
- ⁹ Referáty shrnuty v časopise „Česká literatura“, II, 1954, č. 3.
- ¹⁰ J. Mukařovský, Lidovost jako základní činitel literárního vývoje, Česká lit. II, 1954, č. 3, str. 204 (dále Lidovost).
- ¹¹ J. Hrabák, O lidovosti starší české literatury, Česká literatura II, 1954, č. 3, str. 220.
- ¹² Srov. na př. Aristofanes, Acharňané v. 77/8, v. 167/171; Cicero, Pro M. Fonteio 26; Petronius, Cena Trimalchionis 57, a j.
- ¹³ Na př. v Aristofanových Acharňanech z r. 425 je takovým problémem uzavření míru se Spartou. V Athénách jsou obchodníci a velkovýrobci pro válku, zemědělci pro mír. Za tohoto stavu uzavře občan Dikaiopolis se Spartou separátní mír. V Dikaiopolidovi ztělesnil Aristofanes sebe a jeho ústy ukazuje, jak lze získat poctivě, v hadry oblečené acharnské uhlíře pro mír, a podobně i ostatní čestné lidi (v. 595). Proti Dikaiopolidovi stojí vojevůdce Lamachos, který výtiskám Dikaiopolidovým čelí tím, že je považuje za zneužití demokracie (v. 587).
- ¹⁴ J. Mukařovský, Lidovost 204.
- ¹⁵ Na př. v Acharňanech (v. 51—54) ukazuje, že poměr obce k bohům podléhá osobním zájmům představitelů obce. Nebo (ve v. 170—171) dává Dikaiopolis rozpustit sněm, tvrdě, že na něho padla dešťová kapka.
- ¹⁶ G. Lukács, Luk. 420.
- ¹⁷ G. Lukács, Luk. 420.
- ¹⁸ J. Mukařovský, Lidovost 204.
- ¹⁹ Aristofanes, Acharňané, v. 934 nn.
- ²⁰ J. Mukařovský, Lidovost 211, 218; J. Hrabák, O lidovosti 220.
- ²¹ M. Nečkina, Lid a kultura, Sovětská věda-literatura II, 1953, str. 61.
- ²² Nemáme tu na mysli onu vrstvu otroků, kteří jako ze společensky vyššího prostředí pocházející vzdělanci upadli do otroctví u méně vzdělaných vítězů. To je případ řeckých otroků v Římě, jak jej vylíčil známými verši Horatius (Epist. II 1, 156—157):
Krutého zajalo vítěze zajaté Řecko a svoje
umění v divoké Latium vneslo.

²³ Bližší o lidovosti a lidu viz v uvedeném článku M. Nečkinové (pozn. 21).

²⁴ V. I. Lenin, O literatuře, Praha 1950, str. 137.

²⁵ O tom B. Havráněk, Stalinovy práce o jazyce a jazyk literárního díla i překladu, Praha 1951, str. 29.

²⁶ Z moderních filologů se jazykem Aristofanovým zabývali zvláště Sonny, Sestakov, I. Friedrich, A. Müller, Pepler a j.

²⁷ Lidové obraty na př. v Acharňanech 12: πῶς τοῦτ' ἔσεισέ μου δοκεῖς τὴν καρδίαν
Tvoření nových slov, na př. Ach. 3: & δ' ὀδυνηθῆν φαρμακοσογάργαρα

Citová vyjádření se často projevují ve zdvojených výrazech. Zejména se vyskytuje epizeukis, jako Ach. 27: ὦ πόλις, πόλις Slovní hříčky jako Ach 254, 1023, 1026 πραγμάτων
τε καὶ μαχῶν καὶ Δαμάχων ἀπαλλαγείς

²⁸ Ach. 930: Spatřila jsi celá obci rozšafného muže velemoudrého
jaké má cizí zboží na prodej, když uzavřelas mír?

²⁹ Ach. v. 983, 360. V. Jarcho (Aristofan, Moskva 1954, str. 35) srovnává postavu Amfithea s jurodivým. (Takový jurodivý vystupuje na př. v Musorgského opeře Boris Godunov.)

К ВОПРОСУ О НАРОДНОСТИ В ЛИТЕРАТУРЕ АНТИКИ

Исследуя некоторые современные воззрения на народность, автор находит, что ряд моментов, присущих современной литературе, возможно встретить и в литературе антики. Условия, однако, при которых зарождалась последняя (напр. большее значение религии, вошедшей в состав идеологии) способствовали возникновению в ней ряда особенностей.

Перевод: В. Влашинова

ÜBER DIE FRAGE DER VOLKSTÜMLICHKEIT IN DER ANTIKEN LITERATUR

Der Verfasser untersucht einige moderne Auffassungen der Volkstümlichkeit und stellt fest, daß eine Reihe von Momenten, die für die moderne Literatur kennzeichnend sind, auch in der antiken Literatur vorkommen, daß jedoch die Bedingungen, unter denen die antike Literatur entstanden ist (z. B. die größere Bedeutung der Religion, die in die Ideologie angehörte), andererseits eine Reihe von spezifischen Bestimmungen der antiken Literatur zur Folge hatten.

Übersetzt von M. Beck